

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ X-XIII ԴԱՐԵՐԻ ՏԱՊԱՆԱՔԱՐԵՐԻ
ՏԻՊԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

Բանալի բառեր – Տապանաքար, վիմագիր, տիպարանություն, ժամանակագրություն, երկլանջ, օրորոցաձև, գերեզման, թաղում, ծես, գավիթ

Միջնադարյան գերեզմանական կառույցների մաս կազմող վերգետնյա կոթողների մասին (թևավոր խաչեր, հուշասյուներ, քառակող կոթողներ, խաչքարեր) այսօր հրապարակում առկա են բազմաթիվ հոդվածներ և մի շարք մենագրություններ¹: Սակայն նույնը չի կարելի ասել միջնադարյան տապանաքարերի մասին, որոնց նվիրված ուսումնասիրությունները սակավաթիվ են, և սահմանափակվում են զուտ նկարագրությամբ կամ դրանց վիմագրերի վերծանությամբ: Տապանաքարերի մասին քիչ են նաև մատենագրական տվյալները: Գրավոր սկզբնաղբյուրներում որոշակի տեղեկություններ են պահպանվել գերեզմանական կառույցների սոսկ անունների վերաբերյալ: Փոխարենը, կցկտուր են թաղման արարողության կանոնակարգման, գերեզմանական կառույցների ճարտարապետական և կառուցողական արվեստի մանրամասներին վերաբերող հաղորդումները, իսկ եղած բացը շատ հաճախ լրացվում է պեղումների արդյունքում ձեռք բերված տվյալներով:

Արձանագրենք, որ անտիկ դարաշրջանի թաղման կառույցների ուսումնասիրությունների համեմատ, որոնք արվել են թե՛ առանձին կառույցների և թե՛ դամբարանադաշտերի օրինակով², Հայաստանի քրիստոնեական շրջանի գերեզմանական կառույցները պեղված են մասնակիորեն, ինչը հիմնականում պայմանավորված է եղել հուշարձանի վերին շերտերը հեռացնելու անհրաժեշտությամբ, իսկ դրանց արդյունքները ներկայացված են առանձին հուշարձանի սահմաններում: Հետևաբար, մինչ օրս բացակայում է համա-

¹ Տե՛ս **Առաքելյան Բ.**, Հայկական պատկերաբանդակը IV-VII դարերում, Երևան, 1949, **Ազարյան Լ.**, Վաղ միջնադարյան հայկական քանդակը, Երևան, 1975, **Մնացականյան Ս.**, Հայկական վաղ միջնադարյան մեմորիալ հուշարձանները, Երևան, 1982, **Պետրոսյան Հ.**, Խաչքար. ծագումը, գործառույթը, պատկերագրությունը, իմաստաբանությունը, Երևան, 2008:

² **Аракелян Б.**, Гарни II, результаты работ гарнийской археологической экспедиции 1951-1955 гг. (античный период) // Археологические работы в Армении, 7, Ереван, 1957, с. 92, **Խաչատրյան Շ.**, Արտաշատ II, անտիկ դամբարանադաշտեր (1971-1977 թթ. պեղումները) // Հնագիտական պեղումները Հայաստանում, 17, Երևան, 1981, էջ 204:

պարփակ և ամբողջական ուսումնասիրությունը, որով հնարավոր կլիներ առավել խորը և ամբողջական պատկերացում կազմել խնդրո առարկա հարցի վերաբերյալ:

Դիտարկումներ X-XIII դդ. տապանաքարերի վերաբերյալ: Սույն ուսումնասիրության շրջանակներում անդրադարձել ենք Հայաստանի զարգացած միջնադարյան տապանաքարերի տիպաբանությանը՝ դրանք որոշակիորեն համեմատելով նախորդ շրջանի գերեզմանաքարերի հետ: Մասնավորապես, վաղ միջնադարյան (V-VIII դդ.) տապանաքարերի բազմազանությունն առաջին հայացքից նկատելի չէ: Միայն մանրամասն դիտարկումների շնորհիվ է հստակ դառնում, որ դրանք միմյանցից տարբերվում են ինչպես չափերով, այնպես և տիպաբանությամբ¹: Իսկ ահա զարգացած միջնադարում (IX-XIII դդ.), տապանաքարերի տիպերը նկատելիորեն բազմազան են: Հողվածում գլխավորապես ընդգրկված են զարգացած միջնադարի այն տապանաքարերը, որոնք վերաբերում են տվյալ ժամանակաշրջանի նշանավոր անձանց և ունեն հստակ թվագրություն:

Միջնադարյան տապանաքարերի տիպաբանությանն առաջին անգամ անդրադարձել է Քաջբերունին, որն իր ճանապարհորդությունների ընթացքում ձեռք բերված տեղեկությունների և դիտարկումների հիման վրա առանձնացրել է տապանաքարերի երեքից չորս տիպեր: Մասնավորապես՝ տափակ, կողքի վրա երկար կանգնեցրած, օրորոցաձև (տվյալ պարագայում նա նկատի ունի երկլանջը, քանի որ համեմատում է Հռոմոսի վանքում գտնվող Աշոտ Ողորմածի տապանաքարի հետ) և խոյատապաններ²:

Զարգացած միջնադարի տապանաքարերի հետազոտման արդյունքում առանձնացրել ենք երեք՝ երկլանջ, հարթ և օրորոցաձև տիպեր, որոնք որոշակի ձևափոխումներով պահպանվում են նաև հաջորդ դարերում: Առայժմ հնարավոր չէ հստակ հետևել այդ ժամանակաշրջանի տապանաքարերի տիպերի զարգացման ամբողջ ընթացքին, սակայն պարզ է, որ դրանք նախորդ դարերի տապանների աստիճանական փոփոխման արդյունք են:

Ժամանակագրական առումով դրանք բաժանել ենք երկու խմբի՝ X-XI և XII-XIII դարերի՝ հիմք ընդունելով տապանաքարերի ձևաբանական առանձնահատկությունները: Ուշագրավ է, որ ժամանակագրական նման բաժանման են ենթարկվում նաև ճարտարապետական կառույցները՝ մասնագիտական գրականության մեջ բաժանվելով Բագրատունյաց և Զաքարյան շրջանների, ինչը համընկնում է տվյալ դարերի հետ³:

¹ Տե՛ս **Միրիջանյան Դ.**, Դիտարկումներ Հայաստանի վաղմիջնադարյան տապանաքարերի շուրջ // «Հայագիտության հարցեր» (այսուհետև՝ «ՀՀ»), 2019, թիվ 1, էջ 121-129:

² Տե՛ս **Քաջբերունի (Գաբրիել Տեր-Հովհաննիսյան)**, Ճանապարհորդական նկատողություններ, Երևան, 2003, էջ 93-94:

³ Տե՛ս **Հարությունյան Վ.**, Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Երևան, 1992, էջ 186:

Զարգացած միջնադարում տապանաքարերի համար օրինաչափ են դառնում բազմատող, թվակիր արձանագրությունները, որոնց միջոցով հստակ է դառնում հանգուցյալի ով լինելը, երբեմն նաև՝ մահվան հանգամանքները, որոնք կարող են կարևոր տեղեկություններով լրացնել մատենագիտական սկզբնաղբյուրների տվյալները:

X-XI դարերի տապանաքարերը: Ճարտարապետական կառույցները, թեկուզ և փոքր չափերի, իրենց զարգացման ընթացքով չեն կարող անմասն մնալ երկրի սոցիալ-քաղաքական իրավիճակից: Ուստի, ինչպես Բագրատունյաց թագավորության շրջանում սկսեցին կառուցել եկեղեցիներ՝ վերարտադրելով VI-VII դարերի հոգևոր կառույցների տիպերը¹, այնպես և X-XI դարերի տապանաքարերը որոշակի փոփոխություններով շարունակեցին կրկնել նախորդ ժամանակաշրջանի տեսակները: X դարի և XI դարի կեսերի տապանաքարերը միջանկյալ փուլ են VIII-IX և XII-XIII դարերի օրինակների միջև: Դրանք ոչ այնքան փռված են, ինչպես նախորդ դարերի տապանները, և ոչ էլ սլացիկ ու բարձր են, ինչպես տեսնում ենք հաջորդ դարերում²:

X դարի երկլանջ, թվակիր տապանաքարի լավագույն օրինակ է Սևանի թերակղզու վանական համալիրի գերեզմանատանը գտնվող շիրմաքարը: Արձանագրությունը փորագրված է տապանաքարի հարավային նիստին: Այն պատկանում է Աշոտի դուստր Վանենիին, որի ինքնությունը պարզված չէ (աղ. 1, նկ. 1)³:

X դարի հաջորդ ուշագրավ տապանաքարը պատկանում է Լոռիի թագավորության հիմնադիր Գուրգեն Բագրատունուն: Այն գտնվում է Մանահինի վանքի բակում՝ Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևելյան պատի տակ: Տապանը եռանկյունաձև է, որի վերին անկյունային հատվածն ունի գեղեցիկ մշակում և երկու տողից բաղկացած արձանագրություն (աղ. 1, նկ. 2):

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍ ԳՈՐԳԷՆԱ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՈ ՇԱՀԱՆՇԱՀԻ,
ՈՐԴԻ ԱՇՈՏՈՅ ՈՂՈՐՄԱԾԻ⁴:

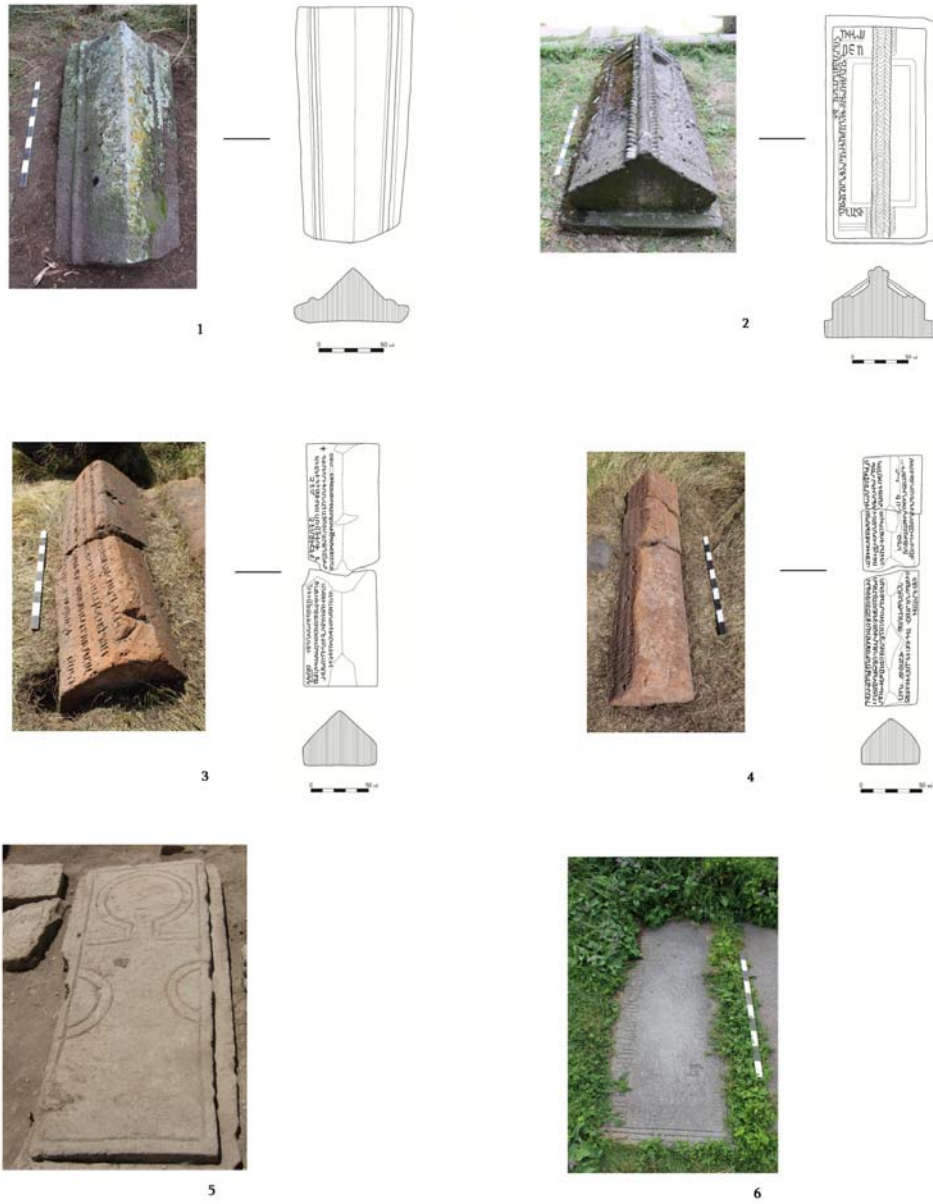
¹ Հարությունյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 199:

² Զարգացած միջնադարյան տապանաքարերից աշխատանքում ներկայացված են հիմնականում արձանագիր այն օրինակները, որոնց թվագրությունը ստույգ է, և որոնք պատկանում են Հայաստանի հասարակական-քաղաքական կյանքում որոշակի դեր ունեցող անձանց:

³ Տե՛ս Սարգսյան Գ., Մելքոնյան Հ., Վիմագրագիտական էսքիզներ-2 // «ՊԲՀ», 2012, թիվ 3, էջ 108-109: Հետաքրքիր է, որ Գարեգին Հովսեփյանը ևս անդրադարձել է նշված տապանաքարին, ըստ որի՝ Խաչիկ վարդապետը զծագրել և կարդացել է արձանագրությունը որպես Վանենի դուստր Ջաջուռ և թվագրել է 1269 թ.: Տե՛ս Հովսեփյան Գ., Խաղբակյանք կամ Պռոշյանք Հայոց պատմության մեջ // Պատմա-հնագիտական ուսումնասիրություն, մասն առաջին, Վարդապատ, 1928, էջ 81: Ընդգծենք, սակայն, որ տապանաքարն իր տիպով վերաբերում է X-XI դդ., իսկ արձանագրությունը խիստ հողմնահարված լինելով հնարավոր է տարբերությունների տեղիք տված լինի:

⁴ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ IX, Լոռու մարզ, էջ 101, N 174:

Գուրգեն թագավորը մահացել է 989 թ., և ըստ Ջալալյանցի՝ գերեզմանի վրա, որտեղ թաղված է եղել նաև Գուրգենի որդի Դավիթ Անհողինը, հնում երկկամար խորան-վկայարան է եղել, որը 1836 թ. քանդել է Հարություն եպիսկոպոս Բարսեղյանցը¹:

Աղյուսակ 1

¹ Տե՛ս **Ջալալյանց Ա.**, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Ա, Տփղիս, 1842, էջ 10:

Համաժամանակյա տապանաքար է հայտնաբերվել նաև Քասաղի բազիլիկայի տարածքից՝ տաճարի արևմտյան ճակատից երկու մետր հեռավորության վրա: Տապանաքարի երկու լանջերին եղել է խիստ հողմնահարված արձանագրություն, որից հնարավոր է եղել վերծանել մի փոքր հատված¹:

XI դարի տապանաքարերի արձանագիր օրինակներից է Ջաքարյանների տոհմական դամբարանի արևելյան կողմում գտնվող շիրմաքարը, որը բացվել է 1987 թ. պեղումների ժամանակ և ունի չորս տողից բաղկացած հետաքրքիր արձանագրություն² (աղ. 3, նկ. 3):

XI դարի առաջին կեսով են թվագրվում նշանավոր Պահլավունի տոհմից Վահրամ Պահլավունու կնոջ և որդու կնոջ տապանաքարերը: Առաջին տապանը՝ հարավային նիստին քառատող արձանագրությամբ, գտնվում է Մարմաշենի Կաթողիկե եկեղեցու հարավարևելյան կողմում և նշված է 1015 թ. (աղ. 1, նկ. 3)³:

Հաջորդ տապանը ևս Կաթողիկե եկեղեցու հարավարևելյան կողմում է, նախորդից ոչ շատ հեռու՝ հյուսիսային և հարավային նիստերին չորսական տող արձանագրությամբ⁴: Այստեղ թաղված է Վահրամ Պահլավունու որդի Ապուղամրի կինը (աղ. 1, նկ. 4):

Թ. Թորամանյանը այս տապանաքարերի մասին գրում է հետևյալը. «Պատմական այս արժեքավոր տապանաքարերը մնում են Վահրամաշեն կաթողիկեի արևելյան կողմի հին գերեզմանատան մեջ, բոլորովին անխնամ, փչացման և կորստյան ենթակա վիճակի մեջ և արդեն ինչպես կերևի լուսանկարներից, կոտրատվել և մաշվել են թե՛ բնության ազդեցության, և թե՛ տգետ մարդկանց անհոգության պատճառով»⁵: Ցավոք, գրեթե հարյուր տարի անց ոչինչ չի փոխվել և նույն անխնամ վիճակն է: Ընդգծենք, որ Մարմաշենի վանքի գավիթը հստակ թվագրված չէ և կառուցման ժամանակն անհայտ է⁶: Վերոնշյալ իշխանական տապանաքարերը, որոնք վերաբերում են XI դարի առաջին կեսին, կարող են որոշակիորեն հստակեցնել գավթի թվագրությունը, քանի որ տեղակայված չեն գավթում, ուստի ենթադրելի է, որ այն կառուցվել է գոնե XI դարի երկրորդ կեսից հետո:

Հարթ տապանաքարեր: XI դարով թվագրվող լավագույն օրինակներից կարելի է համարել Վահանավանքի համալիրի տարբեր հատվածներում

¹ Տե՛ս **Սահինյան Ա.**, Քասաղի բազիլիկայի ճարտարապետությունը, Երևան, 1955, էջ 55-56:

² Դիվան հայ վիմագրության, պրակ IX, Լոռու մարզ, էջ 110, N 200: Տապանաքարը մացառներից մաքրելու և լուսանկարելու համար շնորհակալություն ենք հայտնում հնագետ Ա. Նալբանդյանին:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 99, N 144:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, N 145:

⁵ **Թորամանյան Թ.**, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. II, Երևան, 1948, էջ 282:

⁶ Տե՛ս **Հարությունյան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 242:

գտնվող հարթ տապանաքարերը, որոնք վերաբերում են նշանավոր անձանց և ունեն հստակ թվագրություններ¹:

XII-XIII դարերի տապանաքարերը: XII դարից Հայաստանում լայնորեն տարածվում են երեք տեսակի տապանաքարեր՝ հարթ, երկլանջ, օրորոցաձև:

Հարթ տապանաքարեր: Նման սալատապաններ հանդիպում են ինչպես գերեզմանատներում, այնպես և գավիթներում, եկեղեցիների մուտքերի դիմաց: Հետաքրքիր է, որ դրանք ծառայել են նաև որպես հատակի սալաքարեր, որոնց վրայով կարելի էր քայլել: Այս հանգամանքով է պայմանավորված գավիթներում միայն հարթ տապանների կիրառումը:

Հայտնի է, որ Հայաստանում գավիթների կառուցումը լայն թափ է ստանում XII-XIV դդ., որոնք օգտագործվում էին և՛ հոգևոր, և՛ աշխարհիկ նպատակներով: Գավիթները միևնույն ժամանակ նաև որպես տապանատուն ծառայում էին հոգևոր և աշխարհիկ նշանավոր անձանց համար: Արդեն XIII դարի իշխանական տներն իրենց համար վանքային համալիրների կազմում կառուցում են առանձին տապանատներ՝ նախատեսված միայն իշխանական տան անդամների համար, ինչպես օրինակ՝ Պռոշյանների հանգստարանը Գեղարդավանքում², Օրբելյաններինը՝ Նորավանքում³ և այլն: Գավիթների առաջացումը հավանաբար կապված է Աստծուն առավել մոտ լինելու մարդկային ցանկությանը: Հետաքրքիր է, որ քրիստոնեության պետականացման հենց սկզբնական շրջանից մեծ էր ցանկությունը եկեղեցու ներսում թաղվելու, ինչի մասին վկայում են հայոց հայրապետների կանոններում անդրադարձն այդ թեմաներին⁴:

XII-XIII դարերում հարթ տապանների վրա հանդես է գալիս մարդու սխեմատիկ գծապատկերը (աղ. 1, նկ. 5)⁵:

Մեր դիտարկումները ցույց են տալիս, որ հարթ տապանաքարեր ունեն ինչպես նշանավոր իշխանների⁶, այնպես և աստվածաբան-փիլիսոփաների գերեզմանները: Վերջիններիս հետաքրքիր օրինակ է Դավիթ Քոբայրեցու

¹ Տե՛ս **Գրիգորյան Գ.**, Վահանավանք, պատմահնագիտական ուսումնասիրություն, Երևան, 2007, էջ 40/ՈՅ, էջ 58/ՈՅ4, էջ 59/ՈՅ5, էջ 70/ՈՅ3:

² Տե՛ս **Հարությունյան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 307:

³ Տե՛ս **Մաթևոսյան Կ.**, Նորավանքի վիմագրերը և հիշատակարանները, Երևան, 2017, էջ 18-23:

⁴ Կանոնագիրք Հայոց, գիրք Ա, աշխատասիրությամբ Վ. Հակոբյանի, Երևան, 1964, էջ 381, 486:

⁵ Տե՛ս **Հակոբյան Ն., Միրիջանյան Դ.**, Փարպիի «Ս. Թարգմանիչք» եկեղեցու պեղումները // «Էջմիածին», 2011, թիվ Ե, էջ 83-84: Ենթադրելի է, որ մարդուն առանց մանրամասների պատկերելու պատճառ եղել է այն հանգամանքը, որ Աստծո Դատաստանի առջև մարդիկ կանգնելու են իրենց հոգով ու կատարած գործերով և արտաքինը ոչ մի նշանակություն չունի:

⁶ Տե՛ս **Մաթևոսյան Կ.**, նշվ. աշխ., էջ 18-23:

(XIII դ. սկիզբ) տապանաքարը, որը գտնվում է Հաղբատի գրատան և զանգակատան միջև (աղ. 1, նկ. 6)¹:

Երկլանջ տապանաքարեր: Այս շիրմաքարերը XII-XIII դարերում դառնում են ավելի բարձր, վեր ձգված և հստակ համաչափություններով: Այս շրջանում կարող ենք անդրադառնալ երկթեք տապանաքարի ձևերի կանոնականացմանը, միաժամանակ հստակ է դառնում տապանաքար-խաչքար փոխկապակցվածությունը և յուրաքանչյուրի գործառույթը²: Այս իրողությունները դիտարկենք առանձին տապանաքարերի օրինակներով:

XII-XIII դարերի երկթեք տապանաքարի հետաքրքիր օրինակ է Հաղբատում թաղված, միջնադարի խոշորագույն գիտնական-տոմարագետ Հովհաննես Սարկավագի տապանաքարը, որը պատմագրության մեջ հայտնի է նաև Հովհաննես Իմաստասեր անվամբ (մահացել է 1129 թ.): Այն գտնվում է գրատան և զանգակատան միջև: Տապանագրում Հովհաննես Սարկավագը հանդես է գալիս Սոփեստոս (հունարեն՝ իմաստասեր, գիտնական) անունով (աղ. 2, նկ. 1)³:

Հաջորդ երկու օրինակները գտնվում են Հառիճավանքի գերեզմանատանը: Առաջին տապանաքարը թվագրվում է XII դարով և հարավային նիստին ունի հինգտողանոց արձանագրություն (աղ. 2, նկ. 2)⁴:

Հառիճավանքի գերեզմանատան հաջորդ տապանաքարը թվագրվում է XIII դարով և հարավային նիստին ունի եռատող արձանագրություն (աղ. 2, նկ. 3)⁵:

XIII դարով թվագրվող տապանաքարի հետաքրքիր օրինակ է նաև Լմբատավանքի շրջակայքում գտնվող գերեզմանաքարերից մեկը, որն ունի քառատող արձանագրություն (աղ. 2, նկ. 4)⁶:

Օրորոցաձև տապանաքարեր: Տապանաքարերի այս տեսակը լայն տարածում է գտնում XII-XIII դարերում և հավանաբար երկլանջ տապանների գազաթային՝ սրածայր հատվածի կորավուն մշակման արդյունք է: Օրորոցաձև տապանաքարերի օրինակները բազմաթիվ են Հայաստանի տարբեր շրջաններում: Մեր աշխատանքում ներկայացված են Վայոց ձորի Եղեգիս բնակավայրի տապանաքարերը, որոնք լավագույնս են բնորոշում տապանաքարերի այս տիպը և ունեն իրենց զարդարման առանձնահատկությունները: Մասնավորապես, Վայոց ձորի օրորոցաձև տապանաքարերն ունեն փորագիր, երկրաչափական զարդեր, իսկ արձանագրությունները վայելչա-

¹ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ IX, Լոռու մարզ, էջ 220, N 427:

² Մանրամասն տե՛ս **Պետրոսյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 339-341:

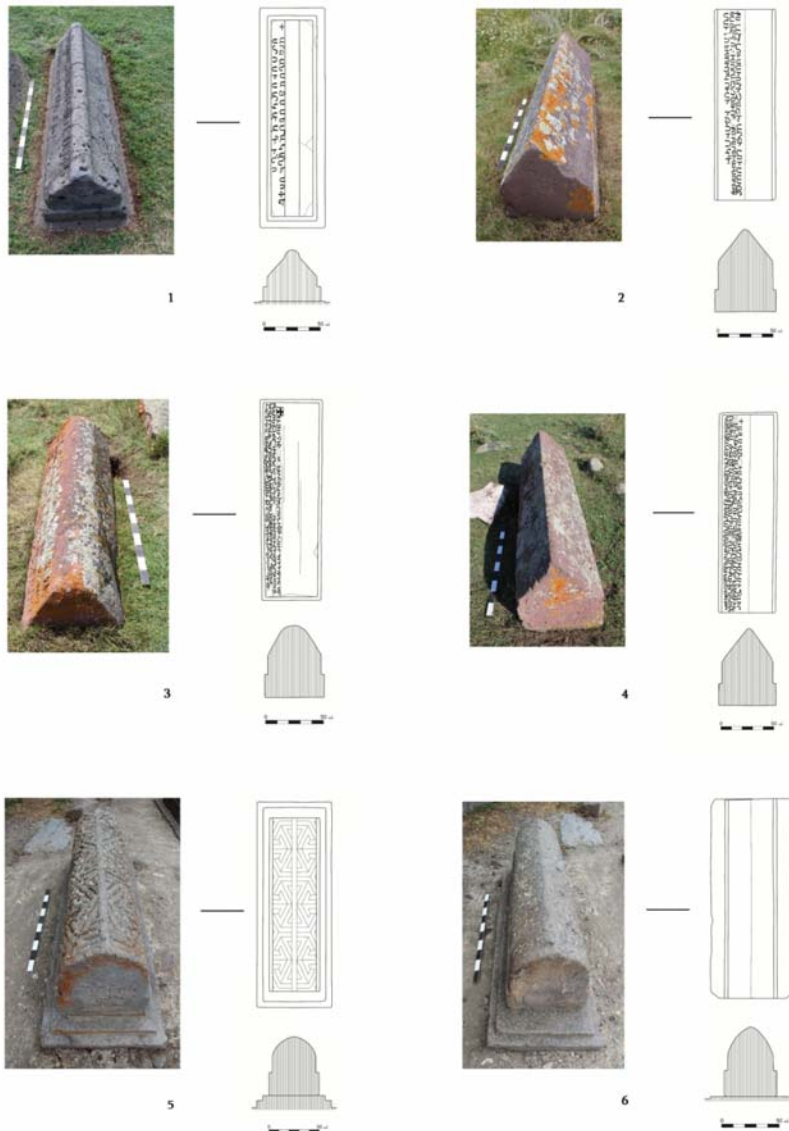
³ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ IX, Լոռու մարզ, էջ 219, 424:

⁴ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ X, Շիրակի մարզ, կազմեց Ս. Բարխուդարյանը, Երևան, 2017, էջ 58-59, N 82:

⁵ Նույն տեղում, էջ 59, N 83:

⁶ Նույն տեղում, էջ 80, N 121:

գիր են: Նման տապանաքարեր հայ վարպետները կերտել են նաև Եղեգիսի հրեական գերեզմանների համար¹: Այդպիսի տապանաքարերից մեկը գտնվում է Եղեգիս գյուղի սկզբնամասում՝ «Օրբեյանների տոհմական տապանատուն» կոչված վայրում (աղ. 2, նկ. 5): Այն արձանագիր է և թվագրվում է 1280 թ.²:

Աղյուսակ 2

¹ Տե՛ս **Մելքոնյան Հ., Հակոբյան Ն.**, Եղեգիսի 2001 թ. պեղումները // Հին Հայաստանի մշակույթը, XII, Երևան, 2002, էջ 97-98:

² Դիվան հայ վիճագրության, պրակ III, Վայոց ձոր, Եղեգնաձորի և Ազիզբեկովի շրջաններ, կազմեց Ս. Բարխուդարյանը, Երևան, 1967, էջ 113, N 327:

Հաջորդ օրոքոցս ձև տապանաքարը գտնվում է նախորդի մոտ և ունի հետևյալ վայելչագիր արձանագրությունը (աղ. 2, նկ. 6)¹.

ԱՅՍ Է ՀԱՆԿԻՍՍ ՄԱԹՈՒՆԻ²:

Օրոքոցս իրորոք տապանաքարը ևս գտնվում է նախորդների մոտ, որի արձանագրությունը Դիվանում ներկայացված է որպես երկու տարբեր տապանագրեր՝ զետեղված երկու առանձին համարների տակ՝ թիվ 328 և 330: Ընդգծենք, որ 328 համարի տակ ներկայացված արձանագրության մասին նշված է, որ այն ընդհանրապես բացակայում է: Սակայն տեղում մեր կատարած դիտարկումները պարզեցին, որ տապանաքարը տեղում է: Այն ունի հետևյալ արձանագրությունը (աղ. 3, նկ. 1).

ԱՅՍ Է ՀԱՆԿԻՍՍ ՀԱԶԱՅՐԴԵՂԻՆ

ԵՒ ՀԱՍԱՆ ՊՈՒՂԻՆ ԹՎ. ՉԾԲ (1303)

ԱՄ. ՈՂՈ/ԸՄԻ ՆՋ[ԻՍԻՆ]³:

Զարգացած միջնադարի տապանաքարերի ձևաբանական առանձնահատկությունների ուսումնասիրությամբ ժամանակագրորեն դրանք բաժանել ենք երկու խմբի՝ X-XI և XII-XIII դարերի: Ինչպես վերը նշեցինք՝ X-XI դարերի երկլանջ տապանաքարերը միջանկյալ փուլ են ներկայացնում հաջորդ և նախորդ դարաշրջանների օրինակների միջև: Իսկ ահա ըստ տիպաբանության առանձնացվել են երեքը՝ երկլանջ, հարթ և օրորացած, որոնք որոշակի ձևափոխումներով պահպանվում են նաև հաջորդ դարերում:

X դարից մինչև XIII դարն ընկած ժամանակահատվածում տապանաքարերի կրած ձևաբանական տարբերությունները ստորև՝ երրորդ աղյուսակի չորրորդ նկարում ներկայացրել ենք երկլանջ օրինակների հիման վրա, քանի որ հարթ և օրորացած տապանները էական փոփոխությունների չեն ենթարկվել: Մասնավորապես ներկայացված օրինակներից՝ Սևանի (X դար) և Գոգարանի (IX դարի վերջ X դարի սկիզբ⁴) տապանները նման են VII-VIII դարերի օրինակներին, իսկ ահա Մարմաշենի երկու գերեզմանաքարերը (XI դար) մի փոքր բարձր են և իրենց կառուցվածքով մոտենում են XII-XIII դարերի օրինակներին:

¹ Ընդգծենք, որ այս տապանաքարի արձանագրությունը տեղ չի գտել Դիվանի III պրակում, հավանաբար վրիպել է ուսումնասիրողների աչքից:

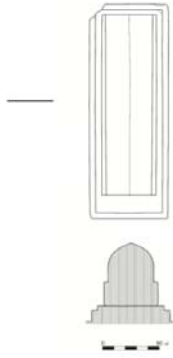
² ՄԱԹՈՒՆ անունը հիշատակվում է նաև Հաղբատի ժամատան XIII դ. արձանագրություններից մեկում. տե՛ս Դիվան հայ վիմագրության, պրակ IX, Լոռու մարզ, էջ 149, N 267 (տեղեկության համար շնորհակալություն ենք հայտնում վիմագրագետ Ա. Հարությունյանին):

³ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ III, Վայոց ձոր, էջ 113, N 328, 330:

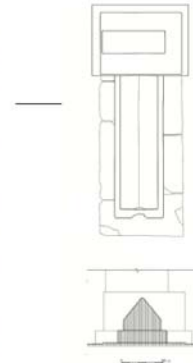
⁴ Տե՛ս **Միրիջանյան Դ., Աղայան Ս.**, Դիտարկումներ Գնթունյաց իշխանների տիրույթների մասին՝ ըստ արձանագիր և մատենագիր աղբյուրների // Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, թիվ 3, Երևան, 2019, էջ 106-116:

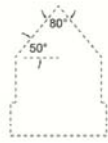
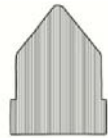
1

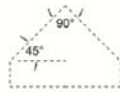
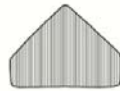
2

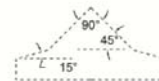
3

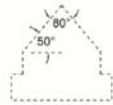
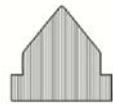
Հարիճ

Մարմաշեն

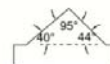
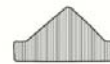
Սևան

Առինջ

Մարմաշեն

Գոգարան

4

Աղյուսակ 3

XII-XIII դարերի օրինակներն աղյուսակում ներկայացված են Հառիճից և Առինջից հայտնի տապանաքարերով, որոնք շատ ավելի բարձր և հստակ համաչափություններով են (աղ. 3, նկ. 4): Այս շրջանում երկլանջ տապանը կարծես դրված է առանձին պատվանդանի վրա, ինչն ավելի է ընդգծում նրա սկզբնականությունը (Առինջ, աղ. 3, նկ. 2):

Այսպիսով, առաջին անգամ զարգացած միջնադարի տապանաքարերի կտրվածքների համեմատական վերլուծության հիման վրա կարող ենք հստակ նշել դրանց միջև առկա նմանությունները և տարբերությունները, և փաստել, որ XI դարի վերջից զարգացած միջնադարյան երկլանջ տապանները ստանում են իրենց ձգված, համաչափ տեսքը՝ էականորեն տարբերվելով նախորդ շրջանի օրինակներից:

Չարգացած միջնադարում տապանաքարերի համար օրինաչափ են դառնում թվակիր արձանագրությունները, որոնց միջոցով հստակ է դառնում հանգուցյալի ով լինելը, երբեմն նաև մահվան հանգամանքները, ինչն առավել կարևորում է որպես սկզբնաղբյուր տապանաքարերի ուսումնասիրությունը:

Дианна Мириджанян, Сосе Агаян – Типология и особенности надгробных памятников Армении X-XIII веков

Надгробия X-XIII веков по своей морфологии делятся на две хронологические группы: X-XI и XII-XIII веков. Надгробия X-XI веков являются промежуточным этапом между образцами VIII-IX и XII-XIII веков. Они не так растянуты, как образцы предыдущих веков, и не так высоко расположены на пьедестале, как мы видим в последующие века. С конца XI века в Армении широко распространены три типа надгробий: плоские, двускатные и виде колыбели. Все виды надгробий представлены в лучших образцах, которые имеют четкую датировку

Dianna Mirijanyan, Sose Aghayan – Typology and Features of Tombstones of Armenia in the X-XIII Centuries

According to the morphology, the X-XIII century gravestones are divided into two chronological groups: the X-XI and the XII-XIII centuries. The tombstones of the X-XI centuries are an intermediate stage between the examples of the VIII-IX and the XII-XIII centuries. They are not so sprawled as the examples of the previous centuries, and are placed not as high on a pedestal as we see in the next centuries. From the end of the XI century, three types of gravestones were widely spread in Armenia - flat, two slopes and like a cradle. All types of gravestones are presented in the best examples and have exact dates.

Ներկայացվել է 30.11.2019

Գրախոսվել է 16.01.2020

Շնորհակալվել է տպագրության 10.03.2020